

جغرافیای سیاسی آبهای مرزی ایران

(رودخانه‌ها)

نوشته:

محمد حسن نامی

علی محمد پور

انتشارات بهار

۱۳۹۶

JZ	نامی، محمدحسن، ۱۳۳۲ -
۳۷۰۰	جغرافیای سیاسی آب‌های مرزی ایران (رودخانه‌ها) / نوشته محمدحسن نامی، علی
ن/۲	محمدپور - تهران؛ دبیزش، ۱۳۹۶..
ج۷	۲۹۱ ص.: نقشه (رنگی)، جدول
۱۳۹۶	ISBN 978-964-7712-95-8 ۲۵۰۰۰۰ ریال
	فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا
	چاپ قبلی: نشر سپهر، زیتون سبز؛ ۱۳۹۰.
	ساینامه ۲۸۱ - ۲۸۸.
	۱. رود بین‌المللی - ایران - جنبه‌های حقوقی. ۲. رودهای بین‌المللی - ایران. ۳. جغرافیای سیاسی - ایران. ۴. رودهای بین‌المللی - جنبه‌های حقوقی. الف. محمدپور، علی، ۱۳۵۵ - ب. جوان.
	۳۴۱/۴۴۲ JZ ۳۷۰۰ / ن/۲ ج۷ ۱۳۹۶
	شماره کتابشناسی ملی ۴۷۷۱۴۲

ISBN 978-964-7712-95-8

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۷۷۱۲-۹۵-۸

انتشارات دبیزش

- عنوان: جغرافیای سیاسی آب‌های مرزی ایران (رودخانه‌ها)
- نویسنده: محمدحسن نامی و علی محمدپور
- طراح جلد: رحیم صابر
- ناشر: انتشارات دبیزش
- نوبت چاپ: اول، تابستان ۱۳۹۶
- شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
- قیمت: ۲۵۰۰۰۰
- مرکز پخش: شرکت اطلاع‌رسانی و خدمات کتابداری چاپار - ۸۸۸۹۹۶۸۰
- حق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فهرست

عنوان	صفحه
-------	------

پیشگفتار.....	۱۳
مقدمه.....	۱۵

بخش اول: مفاهیم و مباحث نظری

فصل اول: مفاهیم و بنیادهای حقوقی آبراه‌ها (رودخانه‌های بین‌المللی).....	۱۸
۱. مقدمه.....	۱۸
۲. مفاهیم و تعاریف.....	۲۰
الف) مفهوم آبراه.....	۲۰
ب) مفهوم آبراه بین‌المللی.....	۲۲
۳. بررسی تاریخی.....	۲۴
الف) کشتیرانی.....	۲۵
ب) فعالیتهای غیر کشتیرانی.....	۲۸
فصل دوم: دکتترین حقوق آبراه‌های بین‌المللی.....	۳۳
۱. اصل حاکمیت مطلق سرزمینی.....	۳۳
۲. اصل تمامیت مطلق سرزمینی.....	۳۶
۳. اصل مالکیت جمعی و مشاع آب.....	۳۸
۴. اصل حاکمیت یا تمامیت سرزمینی محدود.....	۳۹
۵. اصل جامعه مشترک.....	۴۲

۱۶. جغرافیای سیاسی آبهای مرزی ایران (رودخانه‌ها)

فصل سوم: استفاده از آبراه‌های بین‌المللی برای مقاصد غیر کشتیرانی	۴۵
۱. مقدمه	۴۵
۲. نقطه شروع: ممنوعیت ایراد آسیب مهم	۴۶
الف) مضمون اولیه ممنوعیت	۴۶
ب) توسعه بعدی	۵۱
۳. نتیجه: اصل حق مشارکت منصفانه و معقول	۵۲
الف) ریشه‌های اصل	۵۲
ب) زیرش اصل در حقوق بین‌الملل عمومی	۵۴
جونا آرال: نمونه‌ای از مشارکت کشورهای ذینفع	۵۸
د) تحلیل اصل	۶۱
فصل چهارم: رابطه آب و سیاست	۶۷
مفهوم هیدروپلیتیک	۶۷
۱- رابطه آب و مسائل سیاسی	۷۰
الف - رابطه آب و سیاست در سطح محلی	۷۱
ب - رابطه آب و سیاست در سطح ملی	۷۱
ج. رابطه آب و سیاست در سطح منطقه‌ای	۷۲
۲- منابع آب و امنیت	۷۳
رودخانه‌های بین‌المللی بستر همکاری یا رعه:	۷۵
فصل پنجم: رویه‌های حل اختلاف میان دولت‌ها در رخنه آبراه‌های بین‌المللی	۸۱
۱. تصمیمات قضایی در مورد رودهای داخل یک کشور	۸۱
۲. تصمیمات قضایی بین‌المللی	۸۲
(۱) قضیه رودخانه آدر	۸۲
(۲) پرونده انحراف آب از رود موز	۸۴
(۳) پرونده کانال کورفو	۸۴
(۴) قضیه گامجیگانو - ناجیماروس	۸۶
(۵) داوری Trail Smelter	۸۸
(۶) داوری سد گات	۸۹

بخش دوم: رودخانه‌های مرزی ایران

فصل اول: بحران آب در خاورمیانه	۹۲
۱- پیشینه منازعات بر سر رودها در منطقه خاورمیانه	۹۲

۹۳	۲- مسائل آب خاورمیانه در حال حاضر
۹۹	فصل دوم: ایران و مسئله آب
۹۹	۱- منابع آب ایران
۱۰۱	۲- رودخانه‌های مرزی ایران
۱۰۲	۳- بحران آب در ایران
۱۰۵	فصل سوم: رودخانه‌های مرزی ایران
۱۰۵	مقدمه
۱۰۶	حوضه آبریز رودخانه‌های شرق کشور
۱۰۶	رودخانه هیرمند
۱۰۷	موقعیت جغرافیایی حوضه آبریز رودخانه هیرمند
۱۰۸	زمین‌شناسی عمومی حوضه آبریز رودخانه هیرمند
۱۰۹	اقلیم حوضه آبریز رودخانه هیرمند
۱۰۹	ویژگیهای تعلیم در منطقه افغانستان
۱۱۱	ویژگی‌های اقلیمی منطقه سیستان ایران
۱۱۲	بررسی شرایط اقلیمی در رابطه با هیدرولوژی رودخانه هیرمند
۱۱۴	توپوگرافی
۱۱۵	ارتفاعات شرقی
۱۱۶	توپوگرافی و مورفولوژی رودخانه هیرمند (حوضه سیستان)
۱۱۸	هیدرولوژی حوضه آبریز رودخانه هیرمند
۱۲۲	دریاچه هامون
۱۲۴	تاثیر آبدهی رودخانه هیرمند مرزی یا پریان مشترک بر سطح آب هامون بزرگ
۱۲۵	هیدرولوژی هامون صابری
۱۲۵	هیدرولوژی هامون هیرمند
۱۲۵	مشخصات مخازن چاه نیمه‌ها
۱۲۶	ظرفیت چاه نیمه‌ها
۱۲۶	تاسیسات ساخته شده بر روی رودخانه هیرمند
۱۳۰	بررسی وضعیت عمومی سیل در حوضه آبریز هیرمند
۱۳۱	وضعیت سیل‌خیزی رودخانه‌های حوضه آبریز
۱۳۲	الف - رودخانه هیرمند
۱۳۳	ب - رودخانه شور نهندان
۱۳۳	ج - رودخانه لار
۱۳۴	معاهده ایران و افغانستان ۱۳۵۱ (پروتکل هیرمند)

۸/ جغرافیای سیاسی آبهای مرزی ایران (رودخانه‌ها)

۱۳۶	موافقتنامه هیرمند و نیازهای فعلی و آینده ایران
۱۳۶	۱- مقایسه حقابه ایران طبق موافقتنامه هیرمند با حقابه تاریخی (قبل از سال ۱۹۲۱ م):
۱۳۹	ج: گزارش ماکماهون
۱۴۲	۲- مصرف آب ایران بعد از ساخت سدهای کجکی و ارغنداب و قبل از شروع خشکسالی‌ها
۱۴۳	۳- مصرف آب ایران بعد از احداث سدهای کهک و ذهک
۱۴۴	۴- حقابه ایران طبق حکمیت‌ها و موافقتنامه و پروتکل‌های قبل از آخرین موافقتنامه هیرمند
۱۴۵	۵- حقابه هیرمند با جریان طبیعی رودخانه که به ایران می‌رسد:
۱۴۶	۶- ک: ودهای حقابه ایران براساس موافقتنامه هیرمند
۱۴۶	وضعیت بهره‌برداری از آب هیرمند در افغانستان
۱۴۷	وضعیت بهره‌برداری از آب هیرمند در ایران
۱۴۷	وضعیت حقابه ایران مطابق با پروتکل ۱۳۵۱
۱۴۸	تجزیه و تحلیل و جمع‌بندی هیرمند
۱۵۰	حوضه آبریز شمال شرقی
۱۵۰	رودخانه اترک
۱۵۰	ویژگیهای جغرافیایی و طبیعی رودخانه اترک
۱۵۲	ژئومورفولوژی و زمین‌شناسی رودخانه اترک
۱۵۳	هیدرولیتیک و قوانین حقوقی مربوط به رودخانه اترک
۱۵۳	(۱) تقسیم مساوی
۱۵۴	(۲) تقسیم کمی
۱۵۴	(۳) تقسیم سرزمینی
۱۵۵	سد دوستی
۱۵۶	رودخانه ارس
۱۵۶	ویژگیهای جغرافیایی و طبیعی رودخانه ارس
۱۵۸	شعبات رودخانه ارس
۱۵۸	توپوگرافی و مرفولوژی رودخانه ارس
۱۵۹	زمین‌شناسی رودخانه ارس
۱۶۰	کیفیت آب زیر زمینی
۱۶۰	بررسی کیفیت آب رودخانه‌ها
۱۶۱	شیوه تعیین مرز و تحدید حدود در رودخانه ارس
۱۶۱	۱- قراردادهای مرزی
۱۶۲	۲- تحدید حدود مرز بر روی ارس
۱۶۹	بهره‌برداری از آب رود ارس بعد از فروپاشی شوروی
۱۶۹	ارمنستان

۱۷۰	آذربایجان
۱۷۱	رودخانه‌های مرزی غرب کشور
۱۷۱	اختلافات مرزی ایران و عراق
۱۷۱	مقدمه
۱۷۴	قراردادهای مرزی ایران و عثمانی از آماسیه تا معاهده پاریس ۱۸۵۷
۱۷۵	صلح آماسیه
۱۷۵	معاهده اول و دوم استامبول
۱۷۵	معاهده قصر شیرین
۱۷۶	معاهده گردان
۱۷۶	تصرف بصره توسط ایران
۱۷۷	عهد نامه اول ارزروم (۱۸۲۳ میلادی)
۱۷۷	عهد نامه اول ارزروم دوم (۱۸۴۷ میلادی)
۱۸۰	بررسی حقوقی وضعیت ازنود رود در عهد نامه الجزایر
۱۸۰	اختلافات مرزی ایران و عراق از عهد نامه ارزروم دوم تا کودتای حزب بعث
۱۸۱	پروتکل میمنه و بیری
۱۸۲	پروتکل تهران ۱۳۲۹ (۱۹۱۱ میلادی)
۱۸۲	پروتکل اسلامبول ۱۳۳۱ (۱۳۳۱ میلادی)
۱۸۴	قرارداد سرحدی ۱۳۱۶ (۱۹۱۷ میلادی)
۱۸۸	روابط پس از امضای عهدنامه ۱۳۱۶
۱۸۹	تیره شدن روابط
۱۹۰	روابط ایران و عراق از ظهور حزب بعث تا عهد نامه ۱۹۷۵
۱۹۱	کودتای حزب بعث و لغو معاهده ۱۳۱۶
۱۹۲	شکایت به شورای امنیت
۱۹۳	قطع و برقراری مجدد روابط دو کشور
۱۹۵	اعلامیه الجزیره
۱۹۶	تحلیل و بررسی عهد نامه ۱۹۷۵
۱۹۷	متن عهد نامه ۱۹۷۵ و الحاقیه‌های آن
۲۰۰	الحاقیه
۲۰۲	بررسی حقوقی وضعیت ازنود رود در عهد نامه الجزایر
۲۰۷	حوضه‌های آبریز غرب کشور
۲۰۷	حوضه‌های آبریز زاب، سیروان و الوند
۲۰۷	آب و هوای عراق
۲۰۸	وضعیت منابع آبی کشور عراق

۲۱۰	۱- رودخانه‌ها
۲۱۲	۲- دریاچه‌ها و هورها
۲۱۳	۳- سدها
۲۱۴	آسیب‌پذیری عراق در عرصه منابع آب
۲۱۵	اختلافات آبی عراق با ترکیه و سوریه
۲۱۷	شرایط خصوصیات مرز مشترک ایران و عراق
۲۱۸	منابع مشترک ایران و عراق
۲۲۰	ویژگی‌های جمعیتی حوضه‌های آبریز غرب کشور
۲۲۲	پیامدهای احتمالی اجرای پروژه‌های حوضه‌های آبی غرب کشور (زاب، سیروان و الوند)
۲۲۲	تأثیرات مثبت
۲۲۵	تأثیرات منفی
۲۳۲	اروند رود
۲۳۲	ویژگی‌ها و مشخصات اروندرود
۲۳۲	هیدرولوژی و ویژگی‌های جغرافیایی اروندرود
۲۳۳	رژیم حقوقی اروندرود
۲۳۴	اختلافات و معاهدات میان ایران و عراق درباره اروندرود
۲۳۶	تحولات اروندرود پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران
۲۳۶	از پیروزی انقلاب تا شروع جنگ
۲۳۸	شروع جنگ
۲۴۰	پس از جنگ تحمیلی تا سقوط صدام
۲۴۱	عراق پس از سقوط صدام
۲۴۴	اظهارات رئیس‌جمهور عراق
۲۴۶	دلایل تأخیر در اجرایی شدن مفاد عهد نامه ۱۹۷۵
۲۴۹	ارزیابی نهایی
۲۵۰	اختلافات و معاهدات بین ایران و عراق درباره سایر رودخانه‌های مرزی مشترک
۲۵۳	ضمیمه
	درباره صلاحیت و وظایف کمیسیون معاهده ایران و افغانستان راجع به آب رود هیرمند
۲۵۸	(هلمند)
۲۶۱	درباره حکمیت
۲۶۴	ضمیمه ۲
۲۷۳	۱. رودخانه قوره‌تو
۲۷۴	۲. رودخانه کنگیر
۲۷۴	۳. رودخانه بنا و سوته

۲۷۵	الف) رودخانه قوره تو
۲۷۵	ب) رودخانه کنگیر
۲۷۵	ج) رودخانه بنا و سوته
۲۸۱	منابع و مأخذ
۲۸۶	منابع لاتین
۲۸۸	منابع اینترنتی
۲۸۹	نقشه‌ها

پیشگفتار

آب مهمترین موهبت الهی، حیات بخش و تطهیر کننده انسان و زمین و والاترین آفرینش خدا بعد از انسان است. اهمیت آب به اندازه ایست که خداوند حیات زمین را منوط به وجود آن می داند (سوره نحل، آیه ۶۵) و همچنین سهم آب در خلقت را بسیار با ارزش بیان می دارد (سوره انبیاء آیه ۲۰). قرآن بحران آب ۳ بار کلمه آب، اهمیت این پدیده و لزوم استراتژی ویژه در مدیریت منابع آب شیرین در جهان اسلام را آشکار ساخته است.

در جهان کنونی نیز آب و منابع آن از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده و از منابع تنش زا است. شناخت درست علل و ریشه های تنش ها و بحرانهای بالقوه، اولین قدم برای کنترل و مهار این بحران است. بسیاری از تحلیلگران بین المللی و مراکز استراتژیک بین المللی بر این باورند که کمبود آب و نحوه استفاده از منابع آب در دنیا و چگونگی تقسیم آن بین کشورها از عوامل بروز جنگها در جهان کنونی ما خواهد بود. جهانی که در آن زندگی می کنیم در ابعاد و اشکال گوناگون با بحران آب دست به گریبان است که در آب شیرین و نحوه تقسیم آن زمینه ساز بحران می باشد. بسیاری از سیاستمداران بر این باورند که نحوه استفاده از منابع آب و چگونگی تقسیم آنها، می تواند یکی از عوامل عمده بروز جنگ های بی ثباتی در جهان کنونی باشد. طبق ادعای «گزارش ویژه» سازمان بهداشت جهانی، در آینده کمبود شدید آب، می تواند عامل جنگهای شدیدی بشود.

این در حالی است که قرن ۲۱ به عنوان قرن جنگ آب مطرح است و در این میان سیاست های اجرایی دولت ها در خصوص نحوه مهار آب های مرزی خود از اهمیت به سزایی برخوردار است

در این بین کارشناسان آبی تأکید دارند بحران آب در خاورمیانه جدی تر از دیگر نقاط دنیاست و باید هر چه سریعتر راهکاری را برای برون رفت از این بحران جست و جو کرد. ایران

نیز در میان کشورهای خاورمیانه با شرایط بحرانی مواجه است و در این راستا نیز در طول سالهای اخیر فعالیت‌های چشمگیری در خصوص مهار این آب‌ها صورت گرفته است. اگرچه تأیید این ادعا را نمی‌توان در ارائه آمار مسئولان جست‌وجو کرد چرا که هر یک از مسئولان چون مدیران وزارت نیرو بر سیاست عدم پاسخگویی در این خصوص تأکید دارند اما نگاهی گذرا بر بودجه مهار آب‌های مرزی کشور طی سالهای گذشته نشان از تلاش دولت در مهار آب‌های مرزی دارد.

در هر حال تدوین دیپلماسی آب به کوشش جمهوری اسلامی ایران امری ضروری بوده و به امنیت ملی کشور مربوط و مانع اختلاف نظر در این مورد خواهد شد. در تدوین دیپلماسی آب جمهوری اسلامی ایران، استفاده از ظرفیت‌های ایجابی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران با بهره‌گیری از اصل حقوق بین‌الملل، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

مقدمه

نقشه‌ی جهان بیانگر عدم انطباق مرزهای سیاسی با حوضه‌های آبریز است. تعداد ۲۶۱ رودخانه بین‌المللی بین ۲ یا چند کشور به طور مشترک واقع شده است و طبق اطلاعات سازمان ملل حدود ۳۰۰ محل در بیش از ۵۰ کشور در جهان پتانسیل درگیری بر سر آب را می‌آمیزد.

به همین دلیل به منظور مدیریت و کنترل نظارت بر آبهای مرزی تا کنون بیش از ۳۸۰۰۰ بیانیه و کنوانسیون و ۴۰۰ معاهده بین‌المللی تدوین شده است و در متن بیش از ۲۰۰۰ پیمان بین‌المللی نیز بندهایی در ارتباط با آب وجود دارد.

بسیاری معتقدند در طول تاریخ نیز رودخانه‌ها محل تبادل جریان‌های سیاسی و محور تحولات مهم بوده‌اند که بر سر کسب امتیازات آن‌ها جنگ‌های متعددی به وقوع پیوسته است. از این رو آب به عنوان موضوعی ژئوپلیتیکی با روابط کشورها تأثیر می‌گذارد.

پیتر هاگت در طراحی مدل مشاجرات مرزی بین کشورهای همسایه به ۱۲ عامل جغرافیایی اشاره می‌کند که ۶ عامل آن مربوط به تنش‌هایی است که بر سر منابع آب اتفاق می‌افتد.

حل و فصل اختلاف‌هایی که بر سر آب بین کشورها وجود دارد باید از ۲ جهت دشوار است. اول به دلیل فقدان قانون بین‌المللی برای تقسیم آب بین کشورها و دوم به این جهت که بحران‌های ناشی از آب از دسته بحران‌های ژئوپلیتیکی محسوب می‌شوند که دیر پا بوده و به راحتی حل و فصل نمی‌شوند چرا که آب به عنوان ارزشی جغرافیایی جزء منافع ملی قلمداد شده و رقابت بر سر آبهای مشترک دارای خصلت تنش‌ماندگار می‌باشد.

آنچه رقابت بر سر آبهای مشترک مرزی را جدی‌تر می‌نماید؛ ماهیت روابط بین کشورهای بالادست و پایین دست رودخانه‌های مرزی است که بهره‌برداری از آب را تبدیل به یک اهرم سیاسی می‌نماید.

در واقع در سراسر دنیا به طور معمول کشورهای واقع در قسمت علیای رود می‌توانند بر سرنوشت و روند توسعه اقتصادی - اجتماعی کشورهای سفلی تأثیر گذار باشند. و با تغییر مسیر آب یا تهدید به انجام آن؛ کشورهای پایین دست را به سمت و سوی مورد نظر خود بکشانند. مواردی از این دست در منطقه خاورمیانه به طور مکرر صورت گرفته و چالش‌های پایداری را سبب شده است.

نکته حائز اهمیت در این ارتباط؛ مزیتی است که به لحاظ ژئوپلیتیکی؛ کشور فرادست رودخانه، دائماً به واسطه در اختیار داشتن این مزیت از فرصت چانه زنی بالاتری در مناسبات منطقه‌ای برخوردار است و در مقابل؛ کشور فرودست در ضعف ژئوپلیتیکی قرار گرفته و توانایی تأثیرگذاری مناسب در معادلات منطقه‌ای را در اختیار ندارد. در این خصوص وضعیت رودخانه‌های مرزی ایران با توجه به اینکه از ارتفاعات داخل کشور سرچشمه گرفته و به سمت کشندهای همسایه حرکت می‌کنند (موقعیت فرادستی) و یا اینکه از مرزهای کشور وارد خاک ایران می‌شوند (موقعیت فرودستی) در فصلهای کتاب مورد بررسی قرار گرفته و سعی شده است که توجه به بنیان‌ها و پیوندهای حقوق بین الملل آب راهما به تبیین هیدروپلیتیک رودخانه‌های مرزی ایران پرداخته شود.

به همین منظور کتاب حاضر در قالب جلد دوم جزائری سیاسی دریاها در ۲ بخش و ۷ فصل تنظیم گردیده است.

بخش اول مشتمل بر ۴ فصل می‌باشد که از منظر حقوق بین الملل و جغرافیای سیاسی به چارچوب نظری و حقوقی رودخانه‌های مرزی پرداخته است و بخش دوم در ۳ فصل ضمن بررسی بحران آب در خاورمیانه به مسائل آب رودخانه‌های مرزی ایران اختصاص داده شده است.

دکتر زهرا احمدی‌پور

عضو هیأت علمی گروه جغرافیای دانشگاه تربیت مدرس